

Verborgen of simpelweg vergeten? Kinderen in de Minoïsche archeologie

Nathalja CALLIAUW

[Eng]

Children play a prominent role in people's daily lives, both in the present and in the past. And yet, for a long while, they have been almost absent from archaeological studies. The first part of this paper will highlight some of the possible reasons for this lacuna. In the second part we will focus on children in archaeological studies of Bronze Age Crete. Children are strongly represented in iconographical studies, while they are still remarkably absent from funerary studies. A literature study, combined with data from a few recent projects, has shown that children are also present in the mortuary assemblage, sometimes even in great numbers. This shows that the underrepresentation of children in archaeological studies cannot be explained by bad preservation or visibility alone, but also by a lack of interest, defined by the modern perception of childhood as a time of play, without any relevance for society. By use of a couple of examples, based on more recent data, it is demonstrated that this field has a lot to offer, if only we are willing to look.

[Ned]

Kinderen maken een groot deel uit van ons dagelijks leven en in het verleden was dit niet anders. Desondanks zijn kinderen lange tijd afwezig geweest in archeologische studies. In deze paper wordt eerst dieper ingegaan op de mogelijke redenen hiervoor en vervolgens wordt deze problematiek verder uitgewerkt voor de bronstijd op Kreta. Kinderen zijn hier sterk vertegenwoordigd in iconografische studies, terwijl ze in funeraire studies nog steeds opvallend afwezig zijn. Op basis van een literatuurstudie, in combinatie met de data van een aantal recente projecten, kon echter worden aangetoond dat kinderen ook in het funeraire assemblage aanwezig zijn, soms zelfs in grote aantallen. Dit toont aan dat de ondervertegenwoordiging van kinderen in archeologische studies niet zozeer te wijten is aan een gebrekkige bewaring of zichtbaarheid, maar vooral aan een gebrek aan interesse, beïnvloed door de moderne perceptie over de kindertijd als een tijd van spelen, zonder maatschappelijke relevantie. Aan de hand van een aantal voorbeelden, gebaseerd op recentere data, wordt aangetoond welke rijkdom dit bloeiende veld te bieden heeft, indien men ervoor openstaat.

1 Inleiding

Kinderen hebben een belangrijke rol gespeeld in de samenlevingen uit het verleden, maar tot niet zo lang geleden waren ze sterk ondervertegenwoordigd in archeologische studies. We kunnen ons onmogelijk een samenleving voorstellen zonder kinderen en dit

roept de vraag op waarom ze zo afwezig zijn in de archeologische literatuur. Deze vraag is onder andere duidelijk in het citaat waarmee K. Kamp (2001) haar paper 'Where have all the children gone?: The archaeology of childhood' opende.

"Picture a village that you know well – modern, historic, or prehistoric. Paint in the physical setting. Next sketch in some dwellings and other manufactured features. Now add the residents. What do you see? The village pulses with life. Depending upon the time of day and the cultural mores, men and women are probably moving around conducting their daily affairs, but children are almost certainly visible. Perhaps there is laughter, perhaps there are tears, but certainly there are infants and children. Now recall the archaeological descriptions of a time and place with which you are familiar. *Where have all the children gone?*" (Kamp 2001, 1; nadruk toegevoegd).

In de laatste twee decennia is de aandacht voor kinderen sterk toegenomen. Deze ontwikkeling kent zijn oorsprong in de sociologie en antropologie en bereikte de archeologie pas in een relatief late fase. Het doel van de archeologie is om samenlevingen uit het verleden te reconstrueren, te onderzoeken hoe mensen hun leven leidden. Zoals het citaat al aangaf, valt het niet te ontkennen dat kinderen een deel uitmaken van het dagdagelijkse leven, en dus een belangrijk onderdeel vormen van een samenleving. Waarom werden ze dan al die tijd genegeerd door het archeologisch onderzoek? In het eerste deel van deze paper zal dieper worden ingegaan op de verschillende factoren die dit hiaat tot stand hebben gebracht en op het geleidelijk opkomen van een grotere aandacht voor kinderen binnen de archeologie. In het tweede deel kijken we vervolgens in meer detail naar het onderzoek van kinderen – en het gebrek ervan – voor de mediterrane brons-tijd, en dan met name op Kreta.

2 Kinderen in de samenleving

In de moderne westerse wereld wordt de kindertijd vaak beschouwd als een periode van verlengde afhankelijkheid, waarin kinderen moeten gecontroleerd en verzorgd worden (Kamp 2001, 3). Deze westerse visie van onschuldige kinderen die nood hebben aan bescherming is echter niet universeel. Zo wordt er bij de Inuit bijvoorbeeld verondersteld dat kinderen de 'harde realiteit van het leven' reeds van jongs af aan moeten leren kennen en ook in Japan worden kinderen reeds vanaf jonge leeftijd bewust gemaakt van de gevaren van de alledaagse werkelijkheid (James 1998, 50-51). De westerse focus op afhankelijkheid kan verklaard worden door de kwetsbaarheid van jonge kinderen, waardoor volwassenen extra zorg en energie aan hen moeten besteden (Halcrow & Tayles 2008, 200). Dit argument van hogere kwetsbaarheid geldt echter enkel voor de jongste kinderen, en het is dus foutief om alle jonge individuen, die wij kinderen zouden noemen, als afhankelijk te beschouwen.

2.1 ECONOMISCHE ROL VAN KINDEREN

Dit idee van een 'periode van afhankelijkheid' resulteerde in de visie op de kindertijd als een zorgeloze tijd van spelen en onschuld. Bijgevolg werd dan ook vaak verondersteld dat kinderen geen echte rol spelen in het maatschappelijke leven, bijvoorbeeld in de economie en politiek (Halcrow & Tayles 2008, 199; Nieuwenhuys 1996; Sofaer Derevenski 1997; *id.* 2000, 11). Door dit vermeende gebrek aan maatschappelijke relevantie werden kinderen nauwelijks opgenomen in dergelijke studies. Etnografisch en historisch werk heeft

nochtans aangetoond dat kinderen wel degelijk een rol spelen in het economische leven van vele gemeenschappen (o.a. Cain 1977; Kramer 2005; Nag *et al.* 1978). In dit opzicht hebben verschillende onderzoekers er op gewezen dat ook het economische potentieel van kinderen in het verleden niet mag genegeerd worden (o.a. Insoll 2007, 5; Kamp 2001, 14). Kinderen kunnen een rol spelen in een verscheidenheid aan taken, zowel binnen als buiten het gezin, zoals bijvoorbeeld de bewerking van velden – zaaien, oogsten etc. – en andere vormen van voedselverwerking, alsook andere huishoudelijke taken zoals het zorgen voor de jongere kinderen, water halen etc. Daarnaast krijgen kinderen dikwijls van jongs af aan een ambacht aangeleerd, waardoor ze ook buiten het huishouden een belangrijke rol kunnen spelen in de economie (Kamp 2001, 2). Dergelijke etnografische en historische voorbeelden maken het heel waarschijnlijk dat ook kinderen in een verder verleden een belangrijke rol speelden in de arbeid en economie. Tot slot kan het aantal kinderen ook een belangrijk effect hebben op het economisch succes van een familie of huishouden (Kamp 2001, 2). Deze mogelijke economische rol van kinderen kan hun positie in de samenleving sterk beïnvloeden, en moet daardoor ook in gedachten gehouden worden (Kamp 2001, 16).

2.2 KINDEREN EN IDENTITEIT

Het belang van de kindertijd is niet beperkt tot mogelijke economische rollen. Deze eerste fase in het menselijke leven is de periode waarin bepaalde sociale waarden en normen worden aangeleerd, zoals bijvoor-

beeld genderrollen, gepast gedrag voor mensen van een bepaalde status, etc. Deze kunnen ofwel op expliciete wijze worden aangeleerd door het educatieproces, of impliciet door observatie van anderen. De kindertijd is ook de periode wanneer de vorming van de sociale identiteit van start gaat. Leeftijd is immers een van de vele aspecten die de identiteit van een persoon uitmaken. Bij de geboorte is de identiteit niet compleet; ze wordt gecreëerd en aangepast doorheen het leven, naarmate nieuwe fases van ontwikkeling bereikt worden en men gevormd wordt door nieuwe ervaringen (Insoll 2007, 5). De ervaringen en belevingen tijdens de kindertijd, alsook de rollen en waarden die men heeft aangeleerd, zijn dus bepalend voor de identiteit van een persoon. In vele samenlevingen is leeftijd ook een criterium van sociaal onderscheid en wordt de samenleving ingedeeld in verschillende sociale leeftijdscategorieën. Deze leeftijdscategorieën zijn met andere woorden culturele constructies, en nooit een puur biologisch gegeven (Kamp 2001, 3).

We kunnen dus besluiten dat de kindertijd een belangrijke periode is in het menselijke leven en dat kinderen een prominente rol spelen in de maatschappij. Een groot deel van het dagelijkse leven wordt immers bepaald door kinderen, en niet enkel omwille van hun mogelijke economische bijdrage. Kinderen spelen een cruciale rol in het familiale leven en veel dagdagelijkse taken zijn gericht op de zorg voor en het opvoeden van kinderen (Halcrow & Tayles 2008, 200). Omwille van de kwetsbaarheid van kinderen en de soms hoge graad van kindersterfte, gelo-

ven sommigen dat het afwenden van dit laatste een belangrijke bezigheid was van ouders en gemeenschappen in het verleden (Stearns 2006, 1). Nakomelingen zijn immers van onmiskenbaar belang voor het voortbestaan van een groep of gemeenschap. Men kan zich dus afvragen waarom kinderen, ongeacht hun overduidelijk belang, zo lang genegeerd werden in archeologische studies

3 De studie van kinderen in de archeologie

Dit belang van kinderen voor de samenleving werd de voorbije decennia geleidelijk aan meer erkend. De aandacht voor kinderen in de sociale wetenschappen vindt zijn oorsprong in de sociologie en antropologie. Baanbrekend werk werd op dit vlak reeds in de jaren '20 verricht door Margaret Mead met haar boek *'Coming of Age in Samoa'* (1928). Hierin stelt ze zich de vraag in hoeverre de kindertijd en adolescentie een universele beleving is en komt tot het besluit dat dit afhankelijk is van de cultuur waarin men opgroeit (Korbin 2003, 7-8). Ze wijst er dus op dat de moderne westerse notie van kindertijd en kinderen niet de enige is. Dit besef werd overgenomen door latere auteurs die werkten over kinderen in de antropologie en geschiedkunde. De aandacht van historici en antropologen voor kinderen en vooral voor het familiale leven in het verleden nam verder toe vanaf de jaren '60 (v.b. Ariès 1960).

3.1 GENDERARCHEOLOGIE

In het archeologisch onderzoek vond deze aandacht voor kinderen relatief laat ingang, onder invloed van de genderarcheologie. Deze tak binnen

de archeologie ontstond in de jaren '70-80 en had in het begin vooral tot doel de vrouw in het verleden te zoeken en meer op de voorgrond te brengen (Sofaer 2007, 87). De wortels van de genderarcheologie bevonden zich immers in de feministische beweging. Geleidelijk aan ging men ook andere aspecten, zoals etniciteit, seksuele oriëntatie, status en leeftijd in beschouwing nemen. Men beseftte immers dat geslacht niet het enige aspect van identiteit vormde (Insoll 2007, 4) en dat *gender* door verschillende aspecten bepaald werd (Gero & Conkey 1991, 9). Het is dus in deze zogenaamde 'derde golf' dat de aandacht voor leeftijd volop haar ingang vindt in het archeologisch onderzoek.

Vanuit het principe dat gender een culturele constructie is, ontstond het idee dat hetzelfde geldt voor leeftijdscategorieën binnen een samenleving (Kamp 2001, 4). Deze zijn immers niet volledig biologisch bepaald, maar worden grotendeels bepaald door culturele regels. Hieruit volgt dat leeftijdscategorieën, net zoals gendergroepen, niet vanzelfsprekend of universeel zijn en dus voor elke samenleving op zich moeten onderzocht worden (Kamp 2001, 4). Opgroeien werd traditioneel gezien als een biologisch proces, dat een universeel traject volgde, gelijk voor alle mensen (James & Prout 1990, 10-11). Een dergelijke visie negeert echter het culturele aspect van opgroeien, leeftijd en leeftijdsgroepen. Opgroeien vormt inderdaad een onderdeel van ieders leven, maar de manier waarop dit gebeurt en de specifieke kenmerken en normen ervan verschillen van cultuur tot cultuur. De genderarcheologie heeft voorts niet enkel geleid tot

meer aandacht voor leeftijd, maar ook tot een specifieke aandacht voor kinderen, als groep in de samenleving. Uit het besef dat we een samenleving enkel ten volle kunnen begrijpen als we al haar groepen in beschouwing nemen, groeide ook het besef dat kinderen aandacht verdienen. Zij hebben immers eveneens een effect op hun medemensen en hun ruimere omgeving (zie *supra*).

3.2 KINDERSTUDIES

We zien kinderen voor het eerst opduiken tijdens de zogenaamde processuele archeologie. Sommige onderzoekers vertoonden een zekere interesse in kindergraven, en dan vooral in prestigieuze kinderbegravingen. Ze waren van mening dat de aanwezigheid van prestigieuze objecten in kindergraven een aanduiding was voor geërfde status, en dus voor een '*stratified society*'. Dit in tegenstelling tot een '*ranked society*', waar status verkregen werd door persoonlijke capaciteiten en verdiensten (Parker Pearson 1999, 78). Dit vinden we onder andere terug in het werk van Chapman (1981) over de collectieve graven van Los Millares uit het Iberisch chalcolithicum en in de studie van Shennan (1975) over het vroege bronstijd grafveld in Branč in Slowakije. Deze processuele aandacht voor kinderbegravingen komt dus niet voort uit een echte interesse voor kinderen op zichzelf, maar eerder uit een fascinatie voor maatschappelijke structuren.

We moeten wachten tot de jaren '90 vooraleer kinderen echt een plaats binnen het archeologisch onderzoek kregen en een onderwerp van studie op zichzelf gingen vormen. Het baanbrekende werk in dit opzicht

was het artikel van G. Lillehammer uit 1989, '*A child is born. The child's world in an archaeological perspective*' (Baxter 2008, 160; Halcrow & Tayles 2008, 199). Hierin wees de auteur als eerste op het gebrek aan aandacht dat kinderen in archeologisch onderzoek gekregen hebben. Intussen zijn reeds vele artikels en boeken geschreven over kinderen of de kindertijd in de archeologie (v.b. Ardren & Hutson 2006; Bagwell 2002; Baxter 2005; *id.*, 2006; *id.*, 2008; Bugarin 2006; Finlay 1997; Halcrow & Tayles 2008; *id.*, 2011; Ingvarsson-Sundström 2003; *id.*, 2008; Kamp 2001; *id.*, 2002; Kamp *et al.* 1999; Lally & Moore 2011; Lewis 2007; Moore & Scott 1997; Park 1998; Perry 2006; Pomadère 2007; Roveland 2001; Schwartzman 2006; Scott 1993; *id.* 1999; Sofaer Derevenski 1994; *id.* 1997; *id.* 2000; Sofaer 2007; Wileman 2005). Men is volop op zoek naar een methode om kinderen in het verleden zichtbaarder te maken aan de hand van het archeologisch bestand. Hiervoor wordt ook beroep gedaan op verwante disciplines zoals fysische antropologie, etnografie, sociologie, geschiedenis en psychologie. Op die manier poogt men een onderzoekskader te ontwikkelen voor het gedrag van kinderen en hun relaties in het verleden (Schwartzman 2006, 124). De aandacht voor kinderen is echter nog geen universeel gegeven in de archeologie, en er zijn nog steeds regio's en/of tijdvakken waar kinderen eerder afwezig of ondervertegenwoordigd zijn. De oostmediterrane bronstijd is hiervan een voorbeeld (zie *infra*).

4 Problemen met de studie van kindertijd in archeologisch onderzoek

Zoals hierboven reeds vermeld werd, is de aandacht voor kinderen in het archeologisch onderzoek een relatief late ontwikkeling, in tegenstelling tot bij andere disciplines zoals sociologie en antropologie. Deze late ontwikkeling kan door een aantal aspecten verklaard worden. Enerzijds wordt de studie van kinderen in het verleden bemoeilijkt door factoren van bewaring en zichtbaarheid. Maar een andere belangrijke oorzaak is de moderne westerse visie ten opzichte van de kindertijd als een periode die niet relevant is voor de reconstructie van de samenleving.

4.1 PROBLEEM VAN PERCEPTIE

Ten eerste is er het bovenvermelde idee dat kinderen niet relevant zijn voor de economie en politiek, terwijl dit net aspecten zijn die in de archeologie traditioneel de meeste aandacht kregen. Bijgevolg werden kinderen eerder als bijkomstig beschouwd en meende men dat de studie van kinderen niets kon bijbrengen aan onze kennis over samenlevingen in het verleden (Pomardère 2007, 19). Dit gebrek aan interesse heeft ertoe geleid dat kinderen als het ware genegeerd werden in het archeologisch onderzoek, wat zich onder andere uitte in een gebrek aan aandacht voor de resten van kinderen op archeologische sites. Indien fysieke resten opgegraven werden, werden deze meestal slechts oppervlakkig vermeld in de rapporten, zonder verdere informatie over leeftijd, wijze van begraving, etc. Dit maakt het moeilijk om op basis van oudere rapporten een studie over kinderen uit te voeren.

Het tweede probleem heeft eveneens te maken met een foute perceptie. Lange tijd overheerste immers het idee dat de wereld van kinderen niet onderzocht kan worden, aangezien ze nauwelijks materiële sporen nalaat, op de begravingen na (Baxter 2005, 2). Met betrekking tot deze begravingen voegt Lewis nog toe dat de resten van kinderen vaak genegeerd werden, omdat men geloofde dat ze ondervertegenwoordigd waren en te fragiel waren voor studie (Lewis 2007, 20). Men geloofde verder ook dat de weinige materiële sporen die er naast begravingen zijn, moeilijk te onderscheiden zijn van deze van volwassenen (Baxter 2006, 2). Deze perceptie van minieme zichtbaarheid heeft er ook voor gezorgd dat onderzoekers weinig aandacht gaven aan de materiële sporen van kinderen.

4.2 PROBLEEM VAN BEWARING

Het is inderdaad zo dat het onderzoek naar kinderen in de archeologie door allerlei factoren bemoeilijkt wordt. De belangrijkste factor is het probleem van bewaring. Lichamen van kinderen bewaren immers minder goed dan de resten van volwassenen. Vooral de skeletten van kinderen onder de 5 jaar zijn gevoelig voor desintegratie (Walker *et al.* 1988, 183). Dit is te wijten aan de lagere graad van mineralisatie van de beenderen van jonge kinderen (Guy *et al.* 1997; Henderson 1987; Johnston & Zimmer 1989; Walker *et al.* 1988). De fragiele aard van kinderbeenderen en hun slechtere bewaring werd niet enkel in archeologische studies, maar ook in fysisch antropologische studies lange tijd gebruikt als verantwoording voor hun afwezigheid (Halcrow & Tayles

2011, 336). Zo zien we bijvoorbeeld dat R. Charles (1965) in zijn allesomvattend werk *'Anthropologie Archéologique de la Crète'* nauwelijks aandacht schenkt aan kinderen en jongeren. Hij stelt immers dat enkel de skeletten van volwassen individuen de moeite waard zijn onderzocht te worden, aangezien deze beter bewaard zijn.

De lagere graad van bewaring van kinderbeenderen is echter geen geldig excuus om kinderen te negeren in archeologische studies. Wanneer een opgraving met voldoende detail en nauwkeurigheid wordt uitgevoerd, worden de resten van kinderen veel zichtbaarder. Een dergelijke nauwkeurige opgraving en analyse stelt ons in staat het probleem van bewaring gedeeltelijk te overwinnen. Vooral de gebruikte methode tijdens de opgraving is hierbij van belang. Zoals eerder vermeld zijn de beenderen van kinderen vaak fragiel, en het is dus belangrijk hierop in te spelen tijdens de opgraving. De aanwezigheid en medewerking van fysisch antropologen of osteoarcheologen tijdens de opgraving is hierbij van groot nut. Zij hebben immers ervaring met het opgraven en verwerken van botmateriaal en zijn dus beter in staat de fragiele kinderbeenderen bloot te leggen. Maar het grootste pluspunt van een dergelijke samenwerking is de eerste analyse op terrein. Door het fragiele karakter van kinderresten gebeurt het vaak dat de beenderen volledig desintegreren wanneer ze uit de bodem worden genomen. Het is dus van het grootste belang dat er reeds zo veel mogelijk informatie wordt vergaard wanneer de resten zich nog *in situ* bevinden. Enkele basiselementen, zoals oriëntatie en wijze

van begraving, kunnen ook door de archeoloog worden bepaald, maar dankzij hun expertise zijn antropologen vaak in staat gedetailleerdere informatie te verschaffen. Deze methode werd bijvoorbeeld toegepast op het grafveld van Sissi op Kreta. Dit grafveld werd nauwkeurig opgegraven door een team van de KU Leuven, onder leiding van Prof. I. Schoep, in samenwerking met een team van fysische antropologen, onder leiding van I. Crevecoeur en A. Schmitt (Crevecoeur & Schmitt 2009; Schoep 2009; Schoep *et al.* 2011; *id.* 2013). Deze site heeft aangetoond dat kinderen wel degelijk zichtbaar kunnen zijn, ondanks de vaak slechte staat van de beenderen. Dankzij de gedetailleerde opgravingmethode die hier werd toegepast, zijn vele kinderbegravingen teruggevonden, waarvan sommigen in slechte staat. Ook de minuscule resten van foetussen werden teruggevonden. Dit toont dus duidelijk aan dat een gedetailleerde opgravingmethode en registratie problemen van slechte bewaring gedeeltelijk kunnen overwinnen.

Het probleem van bewaring is dus reëel en kan gedeeltelijk verklaren waarom kinderen lange tijd afwezig waren in het archeologisch onderzoek. Bewaring is echter niet het enige probleem, zoals blijkt uit sites zoals Sissi, waar een groot aantal kinderen werd teruggevonden. Wat we nodig hebben is enerzijds een nieuwe kijk op kinderen in het verleden (zie *supra*) en anderzijds een nieuwe manier van opgraven, met meer precisie en aandacht voor de kleinste details, en in het geval van funeraire contexten is de aanwezigheid van fysisch antropologen op het terrein onontbeerlijk.

5 Kinderen in de oostmediterrane bronstijd

Ondanks de problemen die soms gepaard gaan met het archeologisch onderzoek naar kinderen, zien we de laatste jaren toch een uitbreiding van dit onderzoeksveld, met voorbeelden in de Anglo-Saksische archeologie (v.b. Crawford 1991; Finlay 2000; Stoodley 2000), Oost-Europa (v.b. Boric & Stefanovic 2004; Rega 1997), Afrika (v.b. Murail *et al.* 2004), Noord-Amerika (v.b. Kamp 2002; Park 1998) en Klassiek Griekenland (v.b. Cohen & Rutter 2007). In het archeologisch onderzoek van de Egeïsche bronstijd blijft de aandacht voor kinderen echter nog steeds eerder beperkt, en dan vooral op Kreta. Er is een soort polarisatie merkbaar in het onderzoek, met enerzijds iconografische studies en anderzijds funeraire studies. Voor het Griekse vasteland en de Griekse eilanden is er intussen al wat onderzoek verricht in deze laatste lijn, met onder andere de doctoraatsthesis van Maia Pomadère (2007), waarin ze kindergraven van het neolithicum tot de ijzertijd bekijkt. Ten tweede is er het doctoraat van Judit Lebegyev (2009), dat zich meer specifiek focust op kindergraven in de vroeg Mykeense periode. Verder is er ook de studie van Anne Ingvarsson-Sundström (2003; 2008) van kinderen in Asine op het Griekse vasteland. Dit is wellicht de grondigste voor de Egeïsche bronstijd en heeft een sterk fysisch antropologische inslag. Tot slot is er ook het werk van Kirsi Lorentz (1998; 2003) over kinderen op Cyprus.

5.1 BRONSTIJD KRETA

Van tijd tot tijd duiken kinderen ook op in studies over Kreta in de bronstijd. Het gaat hier echter vooral om iconografische studies, voornamelijk op basis van fresco's waarop kinderen en jongeren worden afgebeeld, al dan niet in associatie met volwassenen (zie *infra*). Anderzijds zijn er ook geïsoleerde voorstellingen van kinderen, waarbij de studie niet zozeer focust op de rol en het leven van kinderen in het algemeen, maar eerder op het specifieke object in kwestie, zoals bijvoorbeeld bij de zogenaamde '*kouros* van Palaikastro' (MacGillivray *et al.* 2000). Bij deze geïsoleerde afbeeldingen hebben we vooral te maken met figurines, met als bekendste een bronzen figurine van een kruipende baby, gevonden in de Psychro grot (fig. 1; Papageorgiou 2008, 89) en twee ivoren figurines uit Palaikastro (fig. 2; Rutter 2003, 37-38). Kinderen duiken ook vaak op in de studie van zegels, vooral in het debat omtrent de kleine figuren die op sommige zegels werden afgebeeld. Er wordt nu algemeen aangenomen dat de kleine figuren die naast de grote figuren worden afgebeeld, kinderen zijn, in tegenstelling tot de kleine zwevende figuren (Rutter 2003, 41-42). Er bestaan verschillende overzichten van het voorkomen van kinderen en jongeren in de Minoïsche iconografie, zoals bijvoorbeeld door H. Rühfel (1984, 13-24) en J. Rutter (2003, 36-46). De iconografische studies van kinderen hebben twee grote focussen, namelijk het bepalen van de leeftijd en vaststellen van leeftijds-categorieën enerzijds, en de studie van de rol en activiteiten van kinderen en jongeren anderzijds.

Figuur 1. Figurine van een kruipende baby, Psychro grot (Papageorgiou 2008, 89, fig.2).

Figuur 2. Ivoren figurine van jong kind, Palaikastro, LM I (Papageorgiou 2008, 90, fig.3).

5.2 KINDEREN EN JONGEREN OP 'MINOÏSCHE' FRESCO'S

Het feit dat we kinderen in de Minoïsche archeologie wel terugvinden in iconografische studies is vooral te wijten aan de late bronstijd fresco's van Akrotiri, op Thera, die sterke Minoïsche invloeden vertonen. Onder deze fresco's bevinden zich verschillende voorstellingen van meisjes en jongens, schijnbaar van verschillende leeftijdscategorieën. Rond deze fresco's werd reeds heel wat geschreven, onder andere over de haarstijl, die verschillende leeftijdscategorieën zou aanduiden, over de kledij en de aard van de taferelen waarin de kinderen en jongeren werden voorgesteld (v.b. Dumas 2000; Laffineur 2000; Morgan 2000; Papageorgiou 2000; Rehak 1999; *id.*, 2002). De vraag stelt zich echter of we deze voorstellingen wel kunnen gebruiken om iets meer te zeggen over de rol en activiteiten van kinderen in de Minoïsche maatschappij in het algemeen. De stijl van de fresco's, de kledij, alsook het gebruik van de 'frescotechniek' die

gangbaar was op Kreta, doen inderdaad vermoeden dat het om 'Minoïsche' fresco's gaat. Thera is echter een Cycladisch eiland en vormt een andere culturele context. Het is bijgevolg niet zeker of deze afbeeldingen in Akrotiri wel kunnen gebruikt worden om het leven van kinderen op Kreta te reconstrueren. De maatschappij op beide eilanden was immers niet noodzakelijk gelijk in al haar aspecten. Verder bevatten deze fresco's geen taferelen uit het dagelijkse leven, waardoor we een heel eenzijdig beeld krijgen. Dit fenomeen geldt overigens voor zo goed als elke vorm van Minoïsche iconografie, waar we vooral te maken lijken te hebben met rituele voorstellingen enerzijds, zoals op fresco's en zegelstenen, en geïsoleerde voorstellingen anderzijds, zoals bijvoorbeeld figurines.

De studie van kinderen en jongeren op basis van fresco's is echter niet beperkt tot deze van Akrotiri. Ook de fresco's op Kreta, en dus met name die van Knossos, worden hierin betrokken. Vooral met betrekking tot

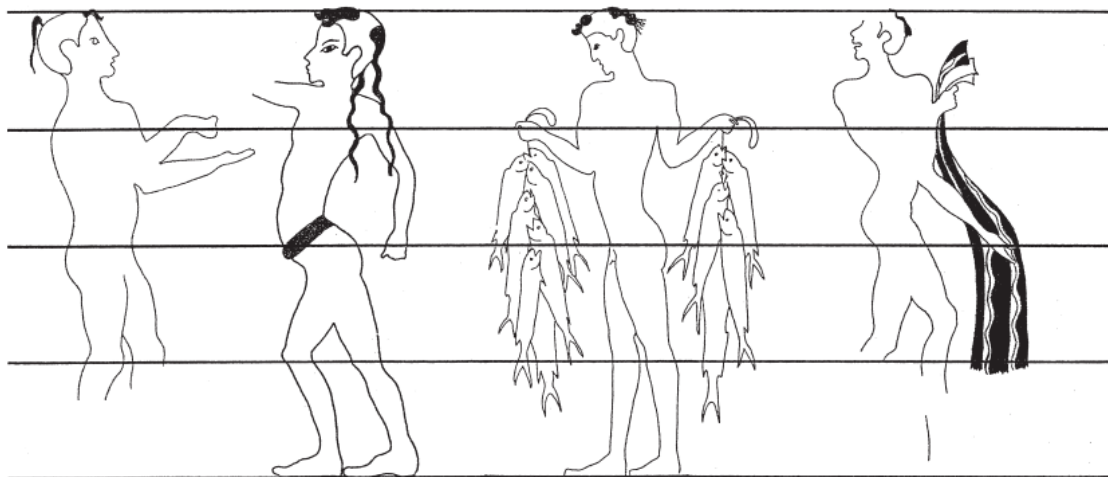
de zogenaamde '*Taureador fresco*', met de voorstelling van stierenspringers, is er heel wat discussie omtrent de leeftijd en het geslacht van de personages (Rutter 2003, 42). De voorstellingen op deze fresco's worden vaak samen met de fresco's van Akrotiri in beschouwing genomen, waardoor men leeftijdsgroepen, de rol van kinderen en jongeren, etc. op de beide eilanden samen bestudeert. Omdat we met verschillende culturele contexten te maken hebben, is het echter mogelijk dat door deze gecombineerde studie een vertekend beeld gecreëerd wordt. Er zijn ook verschillen merkbaar tussen beide eilanden, zoals het voorkomen van verschillende haartooien, de gebruikte media, de (afwezigheid van) kledij, etc. (Chapin 2009, 180-181). Het lijkt dus beter om beide eilanden apart te beschouwen, of tenminste de mogelijkheid tot aparte beschouwing open te laten.

De eerste focus van de studies omtrent de voorstellingen van kinderen op de 'Minoïsche' fresco's is het bepalen van de leeftijd van de individuen en het reconstrueren van verschillende leeftijdscategorieën. Vooral de verschillende haartooien - gaande van één lok, over enkele lokken, tot een volledige haardos - werden gebruikt voor het onderscheiden van leeftijdsgroepen. Dit gaat terug op S. Marinatos, die als eerste stelde dat de blauwe kleur een geschoren huid voorstelde, te vergelijken met de Egyptische gewoonte kinderen en jongeren met geschoren hoofden af te beelden (Marinatos 1974, 47). Ook de kledij en soms zelfs de huidskleur worden gebruikt om de leeftijd te bepalen (Chapin 2009, 175). De belangrijkste

werken in deze context zijn van E. Davis (1986), C. Doumas (2000) en R. Koehl (1986). Davis heeft bijvoorbeeld zes leeftijdscategorieën onderscheiden, waarvan vier tijdens de kindertijd en adolescentie (fig. 3; Davis 1986, 401). Zij heeft zich hiervoor vooral gebaseerd op de haartooi, soms aangevuld door details van ornamentatie en lichaamsbouw (Davis 1986, 400-401). Er bestaat echter geen consensus over de leeftijdsgroepen die deze haartooien zouden aanduiden (Chapin 2009, 176). Zo varieert de leeftijd van de '*Fisherboys*' in Akrotiri van 'kinderen' tot 'jong volwassenen' naargelang de auteur (Chapin 2009, 176; Davis 1986, 399-401; Doumas 2000, 976; Koehl 1986, 101; *id.* 2000, 135; Morgan 2000, 938; Papageorgiou 2000, 962). Verder maakt men ook gebruik van lichaamsbouw om de leeftijd te schatten en de verschillende haartooien aan specifieke leeftijdscategorieën toe te schrijven. Volgens Chapin (2007, 231, 235; 2009) (fig. 4) vormen de lichaamsbouw en -proporties een betere basis voor het onderscheiden van leeftijdscategorieën en de vergelijking tussen verschillende contexten (Chapin 2007, 247-248; *id.* 2009, 175). Deze combinatie van haartooi en lichaamsbouw wordt ook gebruikt om de leeftijd te bepalen van andere voorstellingen, zoals bijvoorbeeld figurines (v.b. Chapin 2009, 178; Koehl 2000) en voorstellingen op stenen vazen (v.b. Chapin 2009, 179-180; Koehl 1986; *id.* 2000). Deze verschillende media laten echter niet dezelfde graad van detail toe, waardoor een vergelijkende studie niet evident is, en zelfs foutief kan zijn.

Figuur 3. Volgorde van haartooien in de fresco's van Akrotiri, Thera (Davis 1986, Ill. 1).

Figuur 4. Vergelijking van lichaamsproporties van jongens in Akrotiri (Chapin 2007, fig. 12.14).

Naast de leeftijd probeert men soms ook de activiteiten van kinderen en jongeren af te leiden uit de fresco's. Het gaat hier dan vooral om hun betrokkenheid in rituelen (v.b. Rehak 2007), aangezien de fresco's voornamelijk van rituele aard lijken te zijn. De fresco's worden vaak ook geïnterpreteerd als voorstellingen van overgangsrituelen en dus als rituelen die rechtstreeks met leeftijd te maken hebben. Zo is men bijvoorbeeld van mening dat de '*Tau-reader fresco*' in Knossos mogelijk een initiatieritueel voorstelt (Arnott 1993; Rutter 2003, 42-43). Ook de fresco's van Akrotiri worden soms geïnterpreteerd als voorstellingen van initiatierituelen (v.b. Davis 1986, 401-403; Doumas 2000; Marinatos 1984, 78-84; Papageorgiou 2000). Vaak wordt dit ook in verband gebracht met genderrollen, die tijdens deze rituelen naar voor kwamen (v.b. Chapin 2007; Rehak 2007, 212). Op de fresco's van Akrotiri lijkt er immers een onderscheid te zijn: jongens worden steeds met jongens of mannen afgebeeld, en meisjes met meisjes of vrouwen. Soms probeert men gender – of eerder geslacht – ook te verbinden met huidskleur, wat vooral tot grote discussies geleid heeft omtrent de '*Tau-reader fresco*' en de '*Priest-King fresco*' (v.b. Alberti 2001; Hitchcock 2000).

5.3 KINDEREN IN DE FUNERAIERE ARCHEOLOGIE

Terwijl kinderen en jongeren dus aanwezig zijn in iconografische studies van de Minoïsche wereld, zijn ze opvallend afwezig in de funeraire archeologie. Zoals hierboven reeds vermeld werd, is hun sterke aanwezigheid in iconografische studies vooral te wijten aan hun grote zicht-

baarheid in de visuele bronnen, met vooral de fresco's van Akrotiri als voorbeeld. Deze grote zichtbaarheid in de iconografische bronnen heeft echter niet geleid tot verder onderzoek naar kinderen in deze periode aan de hand van hun fysieke resten. Een van de redenen waarom kinderen lange tijd afwezig waren in funeraire studies is het fragiele karakter van hun beenderen (zie *supra*), wat tot een lagere zichtbaarheid kan leiden. Maar zijn kinderen werkelijk onzichtbaar in funeraire assemblages? De resten van kinderen werden immers teruggevonden op vele sites (tabel 1), soms zelfs in grote aantallen, zoals bijvoorbeeld in Archanes, Armenoi, Moni Odigitria, Sissi en Petras. De gebrekkige aandacht voor kinderen in funeraire assemblages kan dus niet volledig verklaard worden door slechte bewaring, hoewel die soms wel een rol kan gespeeld hebben.

De vaststelling dat kinderen pas de laatste jaren aandacht krijgen heeft veel te maken met het feit dat de Minoïsche archeologie traditioneel een aantal belangrijke focussen kent, die tot op de dag van vandaag de grootste plaats innemen in het onderzoek, zoals de 'paleizen' en de politieke structuur, administratie, handel en overzeese contacten, etc. In de meeste van deze maatschappelijke aspecten lijkt er geen plaats te zijn voor kinderen. Dit gebrek aan interesse blijkt onder andere uit de manier waarop kinderen in opgravingspublicaties worden weergegeven. In de meeste rapporten van grafvelden wordt slechts vluchtig melding gemaakt van eventuele kinderbegravingen, zonder verdere informatie over leeftijd en wijze van begraving. Dit is vooral het geval in

oudere rapporten, een probleem dat zich niet beperkt tot de Minoïsche archeologie. Bij recentere studies worden er – in de mate van het mogelijke – meer details bij de kindergraven vermeld, maar tot op de dag van vandaag zijn kinderen nog geen echt onderwerp van studie geweest in het (funerair) archeologisch onderzoek van bronsstijd Kreta. Kinderen vormen echter een belangrijk onderdeel van de samenleving (zie *supra*). Zoals hierboven ook reeds werd aangegeven, kan het probleem van gebrekkige bewaring gedeeltelijk overwonnen worden door een meer gedetailleerde opgravingsmethode en analyse.

Site	Aantal kinderen	Datering
Agia Photia	3	?
Agios Charalambos	‘verschillende’	MM II B
Agios Myronas	1	MM I
Agios Nikolaos (bij Palaikastro)	1	EM II
Apesokari	1	MM I
Archanes/Phourni	63	EM II – LM III
Armenoi	114	LM III A-B
Chania	13	LM III A-B
Kato Zakros	5	MM I
Knossos	20	MM II – LM IIIB
Krasi	2	MM
Lebena	2	EM II – MM I
Mallia (Nécropole PM)	8	MM I, LM III
Mochlos	6	LM I, LM III A-B
Moni Odigitria	38	EM I – MM IB
Nopigeia	1	EM IIA
Pachyammos	4	EM III
Palaikastro	9	MM I, LM III A-C
Petras	37	MM, LM IA

Phaistos	2	LM IIIB
Praisos	1	LM IIIC
Pseira	6	MM I-II
Sata, Apodoulou	1	LM III A-B
Sissi	36	EM II – LM IA
Trapeza	2	EM I – MM I
Vorou (Mesara)	4	MM I

Tabel 1. Voorlopige tabel van het aantal kinderen op 'Minoïsch' Kreta, zoals gebruikt tijdens de masterpaper.

6 Voorlopige bevindingen

Uit een literatuurstudie is gebleken dat de data omtrent kinderen voor Kreta in de bronsstijd eerder beperkt zijn, door de slechte bewaring of een gebrek aan interesse (zie *supra*). In combinatie met een aantal recentere projecten en publicaties is het echter mogelijk een paar voorlopige bevindingen naar voor te schuiven. Het gaat hier al bij al om generaliserende bevindingen, waarbij soms het hele eiland en/of de hele bronsstijd in beschouwing wordt genomen. De uiteindelijke doelstelling is een meer contextuele benadering, waarbij eerst op de micro-schaal wordt gekeken, namelijk op het niveau van de site. Pas wanneer voldoende gedetailleerde data voorhanden zijn op lokaal niveau, kunnen we ook overgaan naar meer regionale studies, waarbij eventuele verschillen tussen regio's kunnen worden nagegaan. Hetzelfde geldt voor een diachrone studie, waarbij we ook eerst een context-specifieke studie dienen uit te voeren om dan hopelijk ooit de veranderingen doorheen de tijd te kunnen bestuderen. Op dit moment is het aantal sites met gedetailleerde data echter te beperkt om een dergelijke *bottom-up* studie tot een goed einde te kunnen brengen. Door

het weergeven van een aantal ruimere bevindingen hoop ik mensen warm te maken voor een dergelijke studie. Dit zal echter gebeuren aan de hand van een aantal concrete voorbeelden, om het contextuele karakter niet te verliezen.

6.1 HOGE VERHOUDING KINDEREN-VOLWASSENEN

Op een aantal sites op Kreta werd een relatief hoog aantal kinderen gevonden, bijvoorbeeld Petras, Archanes, Armenoi en Sissi. Niet enkel het absolute aantal kinderen, maar ook de verhouding van het aantal kinderen ten opzichte van het aantal volwassenen is soms redelijk hoog. Onderzoek heeft aangetoond dat de meeste niet-geïndustrialiseerde samenlevingen, te verstaan als samenlevingen zonder antibiotica en moderne gezondheidszorg, te kampen hebben met hoge kindersterfte. Deze sterftegraad wordt geschat tussen 30 en 50%, afhankelijk van de auteur (Halcrow & Tayles 2008, 200-201; Kamp 2001, 9; Waldron 1994). Deze studies zijn gebaseerd op etnografische data, waar meestal een zekere invloed van de moderne gezondheidszorg te verwachten is (Lewis 2007, 22). De sterftegraad bij kinderen in de bronstijd was wellicht verschillend, maar het is waarschijnlijk dat deze eveneens hoog was (Halcrow & Tayles 2008, 202).

Bij sommige sites voldoet het aantal gevonden kinderen aan deze verwachting. Zo werd op het grafveld van Sissi (VM II – MM IIB, ca. 2650-

1750/1700 v.C.¹; Crevecoeur & Schmitt 2009; Schoep 2009; Schoep *et al.* 2011; *id.* 2013) tot nu toe een minimum aantal individuen (MNI) van 124 teruggevonden, waarvan 36 kinderen, wat overeenkomt met ongeveer 29%. Ook in Armenoi (LM III, ca. 1400-1150 v.C.) ligt het aantal kinderen binnen de verwachtingen, namelijk 114 van de 364 individuen of ca. 31% (McGeorge 2008, 119). Dergelijke sites tonen ten eerste aan dat kinderbeenderen niet noodzakelijk verdwenen zijn door slechte bewaring. Verder vormt de grote aanwezigheid van kinderen ook een aanwijzing in verband met de groepen die van deze graven gebruik maakten. Dit is een van de grote vragen in de funeraire archeologie op Kreta. We hebben immers zo goed als altijd te maken met collectieve graven, gaande van tientallen tot honderden bijzettingen. Volgens een van de meest voorkomende hypothesen werden deze structuren gebruikt door families of zelfs hele gemeenschappen. Het voorkomen van kinderen is hiervoor een vereiste, aangezien dergelijke graven een 'natuurlijke mortaliteit' vertonen, waarbij alle leeftijdscategorieën vertegenwoordigd zijn. En vooral de soms hoge vertegenwoordiging van kinderen lijkt deze hypothese te ondersteunen. Volgens de welgekende stelling van Bintliff (1977) zou elke

¹ Er bestaat nog steeds geen consensus over de absolute dateringen van de chronologische fases van Bronstijd Kreta (Vroeg-, Midden- en Laat-Minoïsch, met subperiodes). De hier voorgestelde dateringen zijn een gemiddelde van verschillende visies.

familie over een periode van 100 jaar ongeveer acht kinderen bijdragen aan het funerair assemblage. In elke generatie (ca. 25 jaar) sterven immers twee van de vijf kinderen, voordat de volwassen leeftijd bereikt is (Bintliff 1977, 640-641). Hoewel dergelijke stellingen niet letterlijk dienen toegepast te worden, bevat het wel een kern van waarheid. Gezien de verwachte hoge kindersterfte, zal elke familie wellicht hiermee te maken hebben gehad. De aanwezigheid van kinderen is dus een vereiste indien we deze structuren als familiegraven beschouwen. Zoals voordien reeds gezegd werd, is het belangrijk dat we niet te generaliserend te werk gaan. Er zijn immers verschillende sites op Kreta waar het aantal kinderen eerder laag is (zie *infra*). Of dit te wijten is aan bewaring of aan exclusie is vaak moeilijk te bepalen, maar het is dus mogelijk dat niet alle begraafplaatsen op Kreta aan families toe te wijzen zijn. Voorts is er ook nog meer onderzoek nodig om met zekerheid over familiegraven te praten. De aanwezigheid van kinderen alleen is immers niet voldoende.

6.2 ONDERVERTEGENWOORDIGING VAN KINDEREN

In de meeste graven is het percentage aan kinderen niet in overeenstemming met de verwachte sterftegraad. Dit kan te wijten zijn aan verschillende factoren zoals differentiële bewaring en een gebrek aan aandacht tijdens de opgraving, vooral in het geval van oudere opgravingen (zie *supra*). De lagere bewaring is echter vooral van toepassing op kinderen onder de vijf jaar en in sommige gevallen is de algemene bewaring op de site relatief goed. Bewa-

ring en aandacht zijn dus mogelijk niet de enige redenen voor het lagere aandeel aan kinderen, hoewel het moeilijk is deze factoren volledig uit te sluiten. Een andere vraag die hierdoor naar boven komt, is de mogelijkheid van exclusie van kinderen uit sommige graven of grafvelden.

Een mooi voorbeeld hiervan zijn *tholos* A (VM I-II, ca. 3000-2300 v.C.) en B (VM I – MM IB, ca. 3000-1850 v.C.) in Moni Odigitria. In *tholos* A vormen de kinderen onder 12 jaar 19% van het grafensemble (Triantaphyllou 2010, 233), wat een relatief hoog percentage is en in overeenstemming is met de verwachte hoge mortaliteit bij kinderen. In *tholos* B vormen kinderen slechts 4,7% van het assemblage (Branigan 2010, 262). Dit is aanzienlijk lager en kan eventueel te wijten zijn aan een slechte bewaring. Het is echter waarschijnlijk dat de bewaringscondities in beide *tholoi* gelijkaardig waren; sterker nog, de bewaring in *tholos* B was volgens de betrokken antropoloog veel beter dan in *tholos* A, wat blijkt uit de algemene staat van de resten (Triantaphyllou 2010, 236). We zouden dus kunnen verwachten dat het percentage aan kinderen juist hoger is in deze *tholos*, maar dat is net niet het geval. Het is dus mogelijk dat kinderen een beperkte tot geen toegang hadden tot dit graf. Hierbij moeten echter een aantal kanttekeningen gemaakt worden. Recente studie van het materiaal heeft aangetoond dat er mogelijk weinig overlap was tussen het eigenlijke gebruik van beide *tholoi* (Branigan 2010, 263). De datering van *tholos* A lijkt niet al te veel problemen te veroorzaken, aangezien de meerderheid van het materiaal in VM I-II (ca. 3000-2300 v.C.) te dateren

is. De datering van *tholos* B is minder voor de hand liggend. Terwijl er in deze *tholos* materiaal werd aangetroffen uit de lange periode VM I – MMIB, is het materiaal dat gevonden werd in associatie met de begravingen vooral te dateren in VM III-MM I (ca. 2300-1850 v.C.). Het is dus mogelijk dat de verschillende verhoudingen tussen kinderen en volwassenen een verandering doorheen de tijd illustreren, waarbij kinderen in de latere periode minder werden opgenomen in het grafassemblage (Branigan 2010, 263). Een tweede kanttekening is het feit dat de resten van *tholos* B vooral het gevolg lijken te zijn van secundaire bijzetting. De ondervertegenwoordiging van jonge individuen kan dus ook te wijten zijn aan differentiële selectie van beenderen voor secundaire depositie, waarbij de voorkeur meestal lijkt uit te gaan naar grotere beenderen.

6.3 AANWEZIGHEID VAN FOETUSSEN EN KLEINE KINDEREN

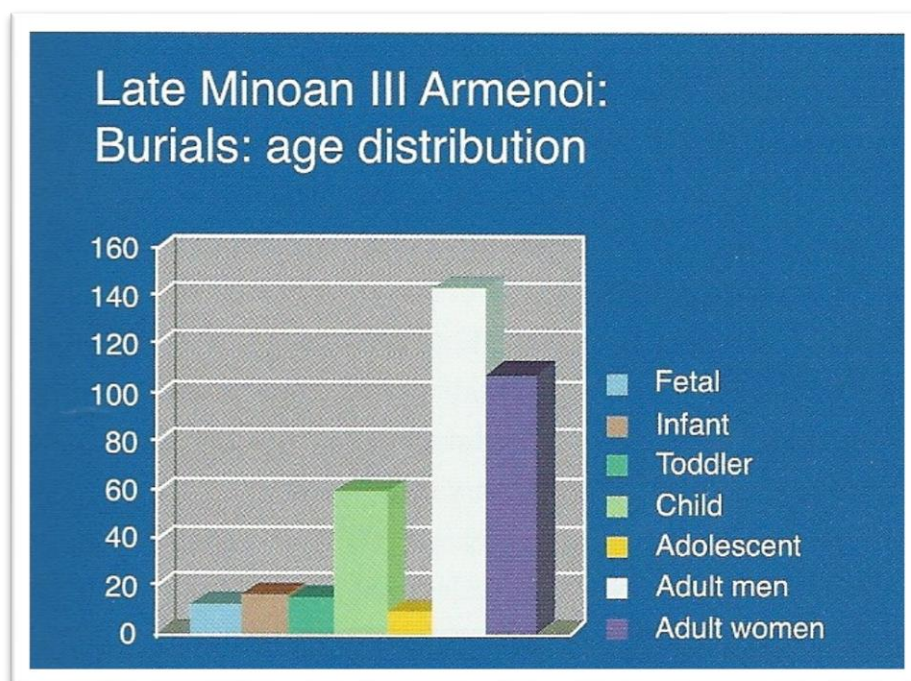
Een laatste bevinding die van belang is, is de aanwezigheid van foetussen en pasgeborenen op verschillende sites. Deze resten zijn de meest kwetsbare en worden bijgevolg vaak in slechte staat gevonden. Omwille van hun hoge kwetsbaarheid zijn ze echter een goede maatstaf voor de graad van bewaring en de kwaliteit van de opgraving. Wanneer op een site beenderen van pasgeborenen worden aangetroffen, is dit een teken dat de algemene bewaring van de fysieke resten relatief goed is. Dergelijke kleine, kwetsbare botjes zijn immers de eerste om te verdwijnen door tafonomische processen. De vermelding van dergelijke resten in een publicatie is ook een aanwijzing dat de opgraving met

enig oog voor detail verlopen is, aangezien deze kleine botjes moeilijk op te merken zijn. Door de aanwezigheid van foetussen en pasgeborenen kunnen we dus vermoeden dat factoren van bewaring en opgraving minder invloed hebben gehad op het assemblage, hoewel we deze factoren nooit volledig kunnen uitsluiten.

Om terug te keren naar de groepen die van de graven gebruik maakten: de aanwezigheid van foetussen, pasgeboren baby's en jonge kinderen toont aan dat de regels van inclusie in de graven, en dus het recht op formele begraving, niet bepaald werden door status die doorheen het leven verkregen was. Hun aanwezigheid versterkt opnieuw het idee van familie- of gemeenschapsgraven alhoewel, zoals hierboven vermeld, dit niet noodzakelijkerwijze geldt voor alle graven. Er zijn immers ook voorbeelden waar de jongste kinderen opvallend afwezig zijn, zoals bijvoorbeeld het grafveld van Armenoi (LM III, ca. 1400-1150 v.C.). Hier bedraagt het aantal kinderen dat teruggevonden werd 114, tegenover 250 volwassenen (McGeorge 2008, 119). Dit komt overeen met ca. 31% en valt dus binnen de verwachte mortaliteit (zie *supra*). Wat echter opvalt is de lage vertegenwoordiging van foetussen en pasgeborenen (fig. 5), terwijl de hoogste sterftegraad zich normaal in deze groep situeert, omwille van hun hoge kwetsbaarheid (Kamp 2001, 9). Wat is nu precies de reden voor dit tekort? Kan het ontbreken van de jongste kinderen louter toegeschreven worden aan factoren van bewaring? Aangezien het totale aantal kinderen toch relatief hoog is, lijkt het onwaarschijnlijk dat dit de enige reden was. Mogelijk is er hier dus

ook sprake van een beperkte opname van pasgeboren kinderen in de

graven van Armenoi.

Figuur 5. Grafiek mortaliteit Armenoi (LM III) (McGeorge 2008, 119).

Anderzijds is er soms zelfs sprake van een eerder uitzonderlijke begra-ving, in de nederzetting in plaats van op de necropool, een praktijk die ook gekend is uit het Nabije Oosten, Anatolië, het Griekse vasteland en de Cykladische eilanden (McGeorge 2003, 301). Gewoonlijk wordt de term 'intra-muros' gebruikt om der-gelijke begravingen in een nederzet-ting aan te duiden, in tegenstelling tot begraving op een grafveld dat zich buiten de nederzetting bevindt. Voorbeelden van dergelijke intramu-rale begravingen werden aangetrof-fen in Nopigeia, Petras, Chania, Phaistos, Knossos (McGeorge 2012) en Sissi (Carpentier 2011, 71-72, 79-81). In alle gevallen gaat het om de begraving van jonge kinderen, meestal foetussen en pasgeborenen. Slechts twee waren iets ouder, één in Nopigeia van ongeveer drie jaar oud (Pomadère 2007, 282, 284) en

een kind in een LM IA-huis in Sissi (ca. 1700/1675-1625/1600 v.C.), waarvan de leeftijd geschat is tussen 3,5 en 6,5 jaar. De kinderen werden ook steeds begraven in een recipi-ent. Deze intramurale begravingen van kinderen zijn recent aan bod ge-komen in een studie door P. McGe-orge (2003; 2012). Voor de bronstijd op Kreta is er tot nu toe nog geen intramurale begraving gekend van een volwassene of een persoon ou-der dan deze kinderen. Dit kan mo-gelijk een aanwijzing zijn dat deze praktijk was voorbehouden voor kin-deren, en misschien zelfs voor heel jonge kinderen. De reden waarom deze kinderen geïsoleerd begraven werden is niet duidelijk. Op de meeste van deze sites werden im-mers ook heel jonge kinderen op het grafveld begraven. Dus mogelijk gaat het hier om een aantal los-staande gevallen, waarbij mensen

ervoor gekozen hebben hun te vroeg gestorven kinderen dichtbij te houden. Een andere mogelijkheid is dat er sprake was van een begravingsproces, waarbij jonge kinderen eerst voor een bepaalde periode onder het huis begraven werden om vervolgens in het grafveld te worden bijgezet.

7 Conclusie

Over het algemeen hebben kinderen weinig aandacht gekregen in het traditionele archeologisch onderzoek in de Egeïs, ondanks het overduidelijke belang van deze fase in de menselijke ontwikkeling. Onderzoekers waren verblind door moderne concepten over de kindertijd, die als het ware geen rol zou spelen in de economie en de samenleving, maar eerder een zorgeloze tijd van spelen was. Hierdoor werden kinderen nauwelijks betrokken in de grote politieke en economische vragen die de Minoïsche archeologie grotendeels bepalen. Verschillende historische en etnografische studies hebben echter aangetoond dat het tegendeel waar is. Geleidelijk aan groeide het besef dat de kindertijd wel degelijk een periode van belang was en dat onderzoek naar deze periode iets te bieden had aan het algemene onderzoek van sociale structuur en identiteit. Ondanks de opkomst van studies van de kindertijd in de archeologie, bleef de impact ervan relatief beperkt in het veld van de mediterrane bronstijd, en dan vooral op Kreta. Aandacht ging hier vooral uit naar iconografische bronnen, terwijl de funeraire resten grotendeels bui-

ten beschouwing gelaten werden. Het funeraire bestand vormt nochtans een rijke bron voor de studie van kinderen in de bronstijd op Kreta. Op vele sites werden immers resten van kinderen aangetroffen, soms zelfs in grote aantallen.

Het ontbreken van kinderen in studies van de 'Minoïsche' samenleving lijkt vooral te wijten te zijn aan een gebrek aan interesse. We hebben dus eerst nood aan een verandering van perceptie, waarbij het nut van kinderen voor de samenleving algemeen erkend wordt. Dit besef zou kunnen leiden tot gedetailleerdere opgravingen, hoewel een dergelijke evolutie natuurlijk sowieso van belang is, ongeacht de problematiek omtrent kinderen. Op dit moment staat deze studie nog in zijn kinderschoenen, en kunnen we slechts een aantal algemene zaken vaststellen rond kinderen in bronstijd Kreta, zoals het feit dat ze soms in grote aantallen voorkomen en dat ook de jongste kinderen begraven werden. Maar indien we in de toekomst over gedetailleerdere data zouden beschikken, zal het misschien mogelijk worden specifiekere vragen te beantwoorden, zoals bijvoorbeeld het voorkomen van verschillende leeftijdscategorieën, zoals gesuggereerd wordt in de iconografische bronnen.

Dankwoord

Ik zou vooral mijn promotor, Prof. I. Schoep, willen bedanken voor haar begeleiding van dit onderzoek en deze paper, alsook voor het ter beschikking stellen van de data van het grafveld van Sissi.

Bibliografie

ALBERTI B. 2001: Gender and the figurative art of Late Bronze Age Knossos. In: HAMILAKIS Y. (ed.), *Labyrinth Revisited: Rethinking Minoan Archaeology*, Oxford, 98–117.

ARDREN T. & HUTSON S. 2006: *The Social Experience of Childhood in Ancient Mesoamerica*, Boulder.

ARIES P. 1960: *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Parijs.

ARNOTT W.G. 1993: Bull-Leaping as Initiation, *Liverpool Classical Monthly* 18, 114–116.

BAGWELL E. 2002: Ceramic form and skill: attempting to identify child producers at Pecos Pueblo, New Mexico. In: KAMP K.A. (ed.), *Children in the Prehistoric Puebloan Southwest*, Salt Lake City, 90–107.

BAXTER J.E. 2005: *The Archaeology of Childhood: Children, Gender and Material Culture*, Oxford.

BAXTER J.E. 2006: Introduction: the archaeology of childhood in context. In: BAXTER J.E. (ed.), *Children in Action. Perspectives on the Archaeology of Childhood*, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 15, Berkeley, 1–9.

BAXTER J.E. 2008: The Archaeology of Childhood, *Annual Review of Anthropology* 37, 159–175.

BINTLIFF J.L. 1977: *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece. Based on Original Fieldwork*, BAR Supplementary Series 28, 2, Oxford.

BORIC D. & STEFANOVIC S. 2004: Birth and death: Infant burials from Vlasac and Lepenski Vir, *Antiquity* 78, 526–546.

BRANIGAN K. 2010: The history and use of the cemetery. In: VASILAKIS A. & BRANIGAN K. (eds.), *Moni Odigitria: A Prepalatial Cemetery and Its Environs in the Asterousia, Southern Crete*, Philadelphia, 251–264.

BUGARIN F. 2006: Constructing an archaeology of children: studying children and child material culture from the African past. In: BAXTER J.E. (ed.), *Children in Action. Perspectives on the Archaeology of Childhood*, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 15, Berkeley, 13–26.

CAIN M. 1977: The Economic Activities of Children in a Village in Bangladesh, *Population and Development Review* 3, 210–227.

CARPENTIER F. 2011: The Excavation of Zone 2. The 2009-2010 Campaigns. In: DRIESSEN J., SCHOEP I., CARPENTIER F., CREVECOEUR I., DEVOLDER M., Gaignerot-Driessen F., HACIGÜZELLER P., ISAAKIDOU V., JUSSERET S., LANGOHR C., LETESSON Q.

& SCHMITT A. (eds.), *Excavations at Sissi, II. Preliminary Report on the 2009-2010 Campaigns*, Louvain-la-Neuve, 69-82.

CHAPIN A.P. 2007: Boys will be boys: youth and gender identity in the Thera frescoes. In: COHEN A. & RUTTER J. (eds.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, Hesperia Supplements 41, Princeton, 229-256.

CHAPIN A.P. 2009: Constructions of Male Youth and Gender in Aegean Art: The Evidence from Late Bronze Age Crete and Thera. In: KOPAKA K. (ed.), *FYLO: Engendering Prehistoric 'Stratigraphies' in the Aegean and the Mediterranean*, Aegeum 30, Leuven, 175-182.

CHAPMAN R.W. 1981: Archaeological theory and communal burial in prehistoric Europe. In: HODDER I., ISAAC G. & HAMMOND N. (eds.), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David L. Clarke*, Cambridge, 387-411.

CHARLES R. 1965: *Anthropologie archéologique de la Crète*, Etudes crétoises 14, Parijs.

COHEN A. & RUTTER J. (eds.) 2007: *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, Hesperia Supplements 41, Princeton.

CRAWFORD S. 1991: When do Anglo-Saxon Children Count?, *Journal of Theoretical Archaeology* 2, 17-22.

CREVECOEUR I. & SCHMITT A. 2009: Etude archéo-anthropologique de la nécropole (Zone 1). In: DRIESSEN J., SCHOEP I., CARPENTIER F., CREVECOEUR I., DEVOLDER M., GAIGNEROT-DRIESSEN F., HACIGÜZELLER P., JUSSERET S., LANGOHR C., LETESSON Q. & SCHMITT A. (eds.) *Excavations at Sissi. Preliminary Report on the 2007-2008 Campaigns*, Louvain-la-Neuve, 57-94.

DAVIS E. 1986: Youth and Age in the Thera Frescoes, *American Journal of Archaeology* 90, 399-406.

DOUMAS C. 2000: Age and gender in the Thera wall paintings. In: SHERRATT S. (ed.), *The Wall Paintings of Thera Vol.2*, Piraeus, 971-980.

FINLAY N. 1997: Kid kidnapping: the missing children in lithic analysis. In: MOORE J. & SCOTT E.C. (eds.), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, Londen - New York, 203-212.

FINLAY N. 2000: Outside of Life: Traditions of Infant Burial in Ireland from Cillín to Cist, *World Archaeology* 31, 407-422.

GERO J.M. & CONKEY M. 1991: Tensions, pluralities, and engendering archaeology: an introduction to women and prehistory. In: GERO J.M. & CONKEY M. (eds.), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, Oxford, 3-30.

GUY H., MASSET C. & BAUD C. 1997: Infant Taphonomy, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 221-229.

HALCROW S. & TAYLES N. 2008: The Bioarchaeological Investigation of Childhood and Social Age: Problems and Prospects, *Journal of Archaeological Method and Theory* 15, 190–215.

HALCROW S. & TAYLES N. 2011: The bioarchaeological investigation of children and childhood. In: AGARWAL S. & GLENCROSS B. (eds.), *Social Bioarchaeology*, Oxford, 333–360.

HENDERSON J. 1987: Factors determining the state of preservation of human remains. In BODDINGTON A., GARLAND A.N. & JANAWAY R.C. (eds.), *Death, Decay and Reconstruction: Approaches to Archaeology and Forensic Science*, Manchester, 43–54.

HITCHCOCK L. 2000: Engendering ambiguity in Minoan Crete: It's a drag to be a king. In: DONALD M. & HURCOMBE L. (eds.), *Representations of Gender from Pre-history to the Present*, New York, 69–86.

INGVARSSON-SUNDSTRÖM A. 2003: *Children Lost and Found: A Bioarchaeological Study of the Middle Helladic Children in Asine with a Comparison to Lerna*, Uppsala.

INGVARSSON-SUNDSTRÖM A. 2008: Children lost and found: a bioarchaeological study of Middle Helladic children in Asine with a comparison to Lerna. In: HÄGG R., NORDQUIST G.C. & WELLS B. (eds.), *Asine III. Supplementary Studies of the Swedish Excavations 1922–1930*, Stockholm.

INSOLL T. 2007: Introduction: Configuring identities in archaeology. In: INSOLL T. (ed.), *The Archaeology of Identities: a Reader*, London, 1–18.

JAMES A. 1998: From the child's point of view: issues in the social construction of childhood. In: PANTER-BRICK C. (ed.), *Biosocial Perspectives on Children*, Cambridge, 45–65.

JAMES A. & PROUT A. 1990: A new paradigm for the sociology of childhood? Provenance, promise and problems. In: JAMES A. & PROUT A. (eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London, 7–34.

JOHNSTON F.E. & ZIMMER L.O. 1989: Assessment of growth and age in the immature skeleton. In: ISCAN M.Y. & KENNEDY K.A.R. (eds.), *Reconstruction of Life from the Skeleton*, New York, 11–21.

KAMP K.A. 2001: Where Have All the Children Gone? The Archaeology of Childhood, *Journal of Archaeological Method and Theory* 8, 1–34.

KAMP K.A. (ed.) 2002: *Children in the Prehistoric Puebloan Southwest*, Salt Lake City.

KAMP K.A., TIMMERMAN N., LIND G., GRAYBILL J. & NATOWSKI I. 1999: Discovering Childhood: Using Fingerprints to Find Children in the Archaeological Record, *American Antiquity* 64, 309–315.

KOEHL R.B. 1986: The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage, *Journal of Hellenic Studies* 106, 99–110.

KOEHL R.B. 2000: Ritual context. In: MACGILLIVRAY J.A., DRIESSEN J. & SACKETT L.H. (eds.), *The Palaikastro Kouros: a Minoan Chryselephantine Statuette and Its Aegean Bronze Age Context*, British School at Athens Studies 6, Londen, 131–143.

KORBIN J. 2003: A perspective from contemporary childhood studies. In: NEILS J. & OAKLEY J.H. (eds.), *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past*, New Haven - Londen, 7–11.

KRAMER K.L. 2005: *Maya Children: Helpers at the Farm*, Cambridge, Massachusetts.

LAFFINEUR R. 2000: Dress, Hairstyle, and Jewellery in the Thera Wall Paintings. In: SHERRATT S. (ed.), *The Wall Paintings of Thera Vol.2*, Piraeus, 890–906.

LALLY M. & MOORE A. 2011: *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*, BAR International Series 2271, Oxford.

LEBEGYEV J. 2009: *Child Burials in Mycenaean Greece: The Archaeology of Childhood in the Early Mycenaean Period*. Onuitgegeven doctoraatsthesis, Eötvös Loránd University, Budapest.

LEWIS M.E. 2007: *The Bioarchaeology of Children: Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*, Cambridge.

LILLEHAMMER G. 1989: A Child is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective, *Norwegian Archaeological Review* 22, 89–105.

LORENTZ K.O. 1998: *Infant Archaeology: Activities and Attitudes Related to Children in Cyprus from the Aceramic Neolithic to the Late Bronze Age*. Onuitgegeven masterpaper, University of Edinburgh, Edinburgh.

LORENTZ K.O. 2003: Cultures and Physical Modifications: Child Bodies in Ancient Cyprus, *Stanford Journal of Archaeology* 2, 1–17.

MACGILLIVRAY J.A., DRIESSEN J. & SACKETT L.H. 2000: *The Palaikastro Kouros: a Minoan Chryselephantine Statuette and its Aegean Bronze Age Context*, British School at Athens Studies 6, Londen.

MARINATOS S. 1974: *Excavations at Thera VI*, Athene.

MARINATOS N. 1984: *Art and Religion in Thera*, Athene.

- McGEORGE P.J.P. 2003: Intramural infant burials in the Aegean. In: HALLAGER E. & HALLAGER B.P. (eds.), *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987 and 2001*, vol. III.1, Stockholm, 301-303.
- McGEORGE P.J.P. 2008: Morbidity and medical practice in Minoan Crete. In: ANDREADAKI-VLAZAKI M., DIMOPOULOU-RETHEMIOTAKI N. & RETHEMIOTAKIS G. (eds.), *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C.*, New York, 118-127.
- McGEORGE P.J.P. 2012: The Petras intramural infant jar burial: context, symbolism, eschatology. In: TSIPOPOULOU M. (ed.), *Petras, Siteia – 25 Years of Excavations and Studies*, Århus, 291-304.
- MEAD M. 1928: *Coming of Age in Samoa*, New York.
- MOORE J. & SCOTT E.C. (eds.) 1997: *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London - New York.
- MORGAN L. 2000: Form and Meaning in Figurative Painting. In: SHERRATT S. (ed.), *The Wall Paintings of Thera Vol.2*, Piraeus, 925-944.
- MURAIL P., MAUREILLE B., PERESINOTTO C. & GEUS F. 2004: An Infant Cemetery of the Classic Kerma Period (1750-1500 BC, Island of Sai, Sudan), *Antiquity* 78, 267-277.
- NAG M., WHITE B.N.F. & PEET R.C. 1978: An Anthropological Approach to the Study of the Economic Value of Children in Java and Nepal, *Current Anthropology* 19, 293-306.
- NIEUWENHUYIS O. 1996: The Paradox of Child Labor and Anthropology, *Annual Review of Anthropology* 25, 237-251.
- PAPAGEORGIOU I. 2000: On the rites de passage in Late Cycladic Akrotiri, Thera: a reconsideration of the frescoes of the "Priestess" and the "Fishermen" of the West House. In: SHERRATT S. (ed.), *The Wall Paintings of Thera Vol.2*, Piraeus, 958-969.
- PAPAGEORGIOU I. 2008: Children and adolescents in Minoan Crete. In: ANDREADAKI-VLAZAKI M., DIMOPOULOU-RETHEMIOTAKI N. & RETHEMIOTAKIS G. (eds.), *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C.*, New York, 89-95.
- PARK R. 1998: Size Counts: The Miniature Archaeology of Childhood in Inuit Societies, *Antiquity* 72, 269-281.
- PARKER PEARSON M. 1999: *The Archaeology of Death and Burial*, Thrupp - Gloucestershire.
- PERRY M. 2006: Redefining Childhood Through Bioarchaeology: Toward an Archaeological and Biological Understanding of Children in Antiquity. In: BAXTER J.E. (ed.), *Children in Action. Perspectives on the Archaeology of Childhood*, Ar-

chaeological Papers of the American Anthropological Association 15, Berkeley, 89-111.

POMADERE M. 2007: *Les enfants dans le monde Égéen, du Néolithique au début de l'Âge du Fer*, onuitgegeven doctoraatsthesis, Université de Paris I-Panthéon Sorbonne, Parijs.

REGA E. 1997: Age, Gender and Biological Reality in the Early Bronze Cemetery at Mokrin. In: MOORE J. & SCOTT E.C. (eds.), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, Londen, 229-247.

REHAK P. 1999: The Aegean Landscape and the Body: A New Interpretation of the Thera Frescoes. In: WICKER N.L. & ARNOLD B. (eds.), *From the Ground Up: Beyond Gender Theory in Archaeology*, BAR International Series 812, Oxford, 11-22.

REHAK P. 2002: Imag(in)ing a Woman's World in Bronze Age Greece: The Frescoes from Xeste 3 at Akrotiri, Thera. In: RABINOWITZ N.S. & AUANGER L. (eds.), *Among Women: From the Homosocial to the Homoerotic in the Ancient World*, Austin, 34-59.

REHAK P. 2007: Children's Work: Girls as Acolytes in Aegean Ritual and Cult. In: COHEN A. & RUTTER J. (eds.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, Hesperia Supplements 41, Athene, 205-225.

ROVELAND B. 2001: Archaeological approaches to the study of prehistoric children: past trends and future directions. In: SCHWARTZMAN H. (ed.), *Children and Anthropology: Perspectives for the 21st Century*, Westport, 39-56.

RÜHFEL H. 1984: *Das Kind in der griechischen Kunst: Von der minoisch-mykenischen Zeit bis zum Hellenismus*, Mainz am Rhein.

STEARNS P. N. 2006: *Childhood in World History*, New York.

RUTTER J. 2003: Children in Aegean Prehistory. In: NEILS J. & OAKLEY J.H. (eds.), *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past*, New Haven - Londen, 31-57.

SCHOEP I. 2009: The Excavation of the Cemetery (Zone 1). In: DRIESSEN J., SCHOEP I., CARPENTIER F., CREVECOEUR I., DEVOLDER M., GAIGNEROT-DRIESSEN F., HACIGÜZELLER P., JUSSERET S., LANGOHR C., LETESSON Q. & SCHMITT A. (eds.), *Excavations at Sissi. Preliminary Report on the 2007-2008 Campaigns*, Louvain-la-Neuve, 45-56.

SCHOEP I., SCHMITT A. & CREVECOEUR I. 2011: The Cemetery at Sissi. Report of the 2009 and 2010 Campaigns. In: DRIESSEN J., SCHOEP I., CARPENTIER F., CREVECOEUR I., DEVOLDER M., GAIGNEROT-DRIESSEN F., HACIGÜZELLER P., ISAAKIDOU V., JUSSERET S., LANGOHR C., LETESSON Q. & SCHMITT A. (eds.), *Excavations at Sissi, II. Preliminary Report on the 2009-2010 Campaigns*, Louvain-la-Neuve, 41-68.

SCHOEP I., SCHMITT A., CREVECOEUR I., & DÉDERIX S. 2013: The Cemetery at Sissi. Report on the 2011 Campaign. In: DRIESSEN J., SCHOEP I., ANASTASIADOU M., CARPENTIER F., CREVECOEUR I., DÉDERIX S., DEVOLDER M., GAIGNEROT-DRIESSEN F., JUSSERET S., LANGOHR C., LETESSON Q., LIARD F., SCHMITT A., TSORAKI C. & VEROPOULIDOU R. (eds.), *Excavations at Sissi III. Preliminary Report on the 2011 Campaign*, Louvain-la-Neuve, 27-50.

SCHWARTZMAN H. 2006: Materializing children: challenges for the archaeology of childhood. In: BAXTER J.E. (ed.), *Children in Action. Perspectives on the Archaeology of Childhood*, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 15, Berkeley, 123-131.

SCOTT E.C. 1993: Images and Contexts of Infants and Infant Burials: Some Thoughts on Cross-Cultural Evidence, *Archaeological Review from Cambridge* 11, 77-92.

SCOTT E.C. 1999: *The Archaeology of Infancy and Infant Death*, Oxford.

SHENNAN S.E. 1975: The Social Organization at Branč, *Antiquity* 49, 279-287.

SOFAER DEREVENSKI J. 1994: Where Are the Children? Accessing Children in the Past, *Archaeological Review of Cambridge* 13, 7-20.

SOFAER DEREVENSKI J. 1997: Engendering children, engendering archaeology. In: MOORE J. & SCOTT E.C. (eds.), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London - New York, 192-202.

SOFAER DEREVENSKI J. (ed.) 2000: *Children and Material Culture*, London.

SOFAER J. 2007: Engendering Children, Engendering Archaeology. In: INSOLL T. (ed.), *The Archaeology of Identities: a Reader*, London - New York, 87-96.

STOODLEY N. 2000: From the Cradle to the Grave: Age Organization and the Early Anglo-Saxon Burial Rite, *World Archaeology* 31, 456-472.

TRANTAPHYLLOU S. 2010: Analysis of the human bones. In: VASILAKIS A. & BRANIGAN K. (eds.), *Moni Odigitria: A Prepalatial Cemetery and its Environs in the Asterousia, Southern Crete*, Prehistory Monographs 30, Philadelphia, 229-250.

WALDRON T. 1994: *Counting the Dead: The Epidemiology of Skeletal Populations*, Chichester.

WALKER P. L., JOHNSON J.R. & LAMBERT P.M. 1988: Age and Sex Biases in the Preservation of Human Skeletal Remains, *American Journal of Physical Anthropology* 76, 183-188.

WILEMAN J. 2005: *Hide and Seek: The Archaeology of Childhood*, Stroud.

